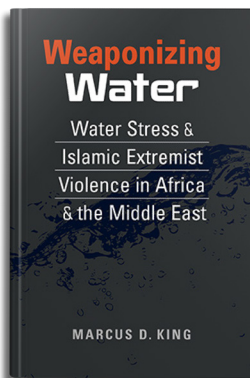

کتاب ماه:

سلاح‌سازی از آب: تنش آبی و خشونت افراطی در آفریقا و خاورمیانه

نویسنده: مارکوس کینگ

معرفی و شرح: شهاب دلیلی - دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی و پژوهشگر مرکز مطالعات استراتژیک خاورمیانه

خلاصه اجرایی

بحران بی‌آبی در جنوب غربی آسیا و شمال آفریقا فراتر از بحران زیست‌محیطی به مسئله‌ای امنیتی برای دولت‌های منطقه تبدیل شده است؛ به طوری که امروز دسترسی به آب آشامیدنی مهم‌ترین مطالبه مردمان خاورمیانه است. مارکوس کینگ در کتاب «سلاح‌سازی از آب» (۲۰۲۳) شیوه‌های سوءاستفاده از آب توسط گروه‌های افراطی خاورمیانه را بررسی

و شرح می‌دهد. از نظر او در شرایطی که خاورمیانه با بحران بی‌آبی و حکمرانی ضعیف دولت‌های خاورمیانه در مسئله آب روبرو است، گروه‌های افراطی و خشونت‌طلب از آب به عنوان اسلحه‌ای علیه دشمنان خود بهره‌برداری می‌کنند. گروه‌های افراطی خشونت‌طلب با مصادره آب و تبدیل آن به سلاح تلاش می‌کنند در نبردهای رودرو پیروز شوند، به منابع مالی دست پیدا کنند (مالیات بر آب) و در مجموع با مصادره به مطلوب آب، عملیاتی روانی را علیه مردم و دولت‌های خاورمیانه به راه بیندازند. به این ترتیب آب به سلاحی در دست گروه‌های افراطی خشونت‌طلب تبدیل شده و خاورمیانه و شمال آفریقا وارده چرخه‌ای شده‌اند که مارکوس کینگ به آن چرخه بی‌آبی-خشونت می‌گوید. در این چرخه گروه‌های افراطی خشونت‌طلب از حکمرانی ضعیف دولت‌ها در مسئله آب نهایت بهره‌برداری را می‌کنند

تا به اهداف کوتاه‌مدت و بلندمدت خود دست یابند. کینگ با بررسی اقدامات داعش در عراق و سوریه، بوکوحرام در نیجریه و الشباب در سومالی به این جمع‌بندی می‌رسد که آب به عنوان اسلحه‌ای در خاورمیانه مورد استفاده قرار می‌گیرد و انواعی دارد. نویسنده کتاب «سلاح‌سازی از آب» با بررسی وضعیت موجود در خاورمیانه و شمال آفریقا راه‌کارهایی برای بهبود مدیریت آب به سیاست‌گذاران پیشنهاد می‌کند. این راه‌کارها در سه سطح «عملیاتی» (نحوه مصرف در بخش‌های کشاورزی، صنعت و خانگی)، «اخلاقی» (توجه به آموزه‌های دینی) و در نهایت «سیاست‌گذارانه» (تدوین قوانین بین‌المللی، تقویت همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، تأسیس وزارتخانه مستقل و تمرکز بر همکاری‌های مشترک محلی) ارائه شده است. به نظر می‌رسد هر سه دسته از پیشنهادها طرح شده، ظرفیت عملیاتی شدن در ایران و حل بخشی از مشکلات داخلی را دارند.

مقدمه

با توجه به اهمیت تغییرات آب‌وهوایی، قرن ۲۱ را قرن هیدروپلیتیک نامیده‌اند. قرنیه که بسیاری از درگیری‌ها و جنگ‌های منطقه‌ای در جهان و از آن جمله در خاورمیانه به دلیل بحران ناشی از کمبود آب و تغییرات اقلیمی رخ داده است. پیش‌تر نیز معاون سابق بانک جهانی (اسماعیل سراج‌الدین)، اعلام کرده بود که جنگ‌های قرن بیست‌ویکم عمدتاً بر سر دسترسی به آب آشامیدنی خواهد بود. اما مارکوس کینگ در سال ۲۰۲۳ با انتشار کتاب سلاح‌سازی از آب^۱ با اشاره به تفاوت جنگ‌های آبی^۲ و بهره‌برداری از آب به مثابه یک سلاح، نشان داده که گروه‌های افراطی خشونت طلب در منطقه منا از جنگ‌های آبی که در آن‌ها آب یا منابع آبی، عامل اصلی و محرک نزاع به شمار می‌رود، فراتر رفته‌اند و از آب و منابع آبی به مثابه ابزار نظامی برای دستیابی به اهداف خاص بهره‌برداری می‌کنند. به زبان ساده‌تر آب نه به عنوان عامل اصلی درگیری، بلکه به عنوان یک ابزار یا تاکتیک در دست بازیگران مختلف (اعم از دولتی و غیردولتی) قرار دارد. ابزاری که به طور فزاینده‌ای درگیری‌های

1. King, Marcus (2023) Weaponizing Water: Water Stress and Islamic Extremist Violence in Africa and the Middle East. Lynne Rienner Publishers, Inc.

2. Water Wars

خشونت آمیز خاورمیانه و شمال آفریقا را تشدید می‌کند. سلاح‌سازی از آب انوعی دارد و گروه‌های افراطی خشونت طلب هم‌چون داعش، بوکوحرام، الشباب و... بسته به وضعیتی که در آن قرار دارند، از یکی از آن‌ها استفاده می‌کنند.

معرفی کتاب و ایده مرکزی

مارکوس کینگ در کتاب «سلاح‌سازی از آب» به بررسی کمبود آب و درگیری‌های خشونت‌آمیز توسط گروه‌های رادیکال در خاورمیانه و شمال آفریقا پرداخته است. کینگ در این کتاب نشان می‌دهد که گروه‌های افراطی چگونه از آب به عنوان سلاحی برای رسیدن به اهداف سیاسی خود استفاده می‌کنند. نویسنده به دنبال درک چرخه آب، خشونت در خاورمیانه و شمال آفریقا است. چرخه‌ای که می‌تواند منجر به ناامنی غذایی، مهاجرت و پذیرش افراط‌گرایی شود. به راستی آب چگونه به ابزاری برای خشونت و تسلط در منطقه‌ها تبدیل شده است؟ چگونه می‌توان از سلاح کردن آب در بستر خشونت‌های مذهبی و روند فعلی افراط‌گرایی جلوگیری کرد؟ چه راهکارهایی برای مدیریت بهتر منابع آب و جلوگیری از استفاده نظامی و سیاسی از آن وجود دارد؟ به عقیده کینگ میان تنش‌های آبی و نفوذ گروه‌های افراطی خشونت طلب همبستگی معناداری برقرار است. مطالعات کینگ در این کتاب نشان می‌دهد که میان افزایش دما، خشکسالی، بیابان‌زایی و حکمرانی ضعیف آب با تشدید خشونت‌گرایی ارتباط معناداری برقرار است. پاسخ مردمان این سرزمین‌ها عموماً مهاجرت نبوده و نیست؛ بلکه در اغلب موارد تنش‌های آبی باعث کاهش تاب‌آوری، درگیری شدن در افراط‌گرایی و... می‌شود و در جوامعی که شکاف‌های اجتماعی فعال دارند، آب به ابزاری برای اعمال خشونت علیه یکدیگر تبدیل شده است.

کینگ با بررسی حجم وسیعی از مطالب روزنامه‌ها، مقالات پژوهشی، گزارش‌ها و اسناد سازمان‌های بین‌المللی، دولت‌ها و سازمان‌های غیردولتی، به مطالعه موردی رفتار گروه‌های خشونت طلب در عراق، سوریه، نیجریه و سومالی پرداخته و واکنش دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی را بررسی کرده است. کینگ با بدبینی نتیجه می‌گیرد که روند فعلی سلاح‌سازی از آب در خاورمیانه زمینه تشدید فزاینده درگیری‌ها و تنش‌ها در منطقه‌ها را فراهم خواهد کرد.

سلاح‌سازی از آب، مفهوم مرکزی کتاب

مارکوس کینگ مدعی است که «مصرف بیش از حد منابع آبی»، «رشد جمعیت» و «تغییرات اقلیمی» باعث بحران آب در خاورمیانه شده است. گروه‌های افراطی خشونت طلب در زمانی که خاورمیانه با بحران آب روبرو است، از آب به عنوان ابزاری قدرتمند در درگیری‌های منطقه‌ای بهره‌برداری می‌کنند. مسئله مهم این است که آن‌ها چگونه از سلاحی به نام آب در برابر دشمنان خود استفاده می‌کنند؟ به زبانی ساده‌تر مسئله کینگ این است که آب چگونه تبدیل به سلاحی در دست گروه‌های افراطی می‌شود؟ شیوه‌های استفاده از این سلاح چگونه است؟ کینگ با بررسی تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا شش شیوه سلاح کردن آب را بر می‌شمارد که شامل تسلیح استراتژیک، تاکتیکی، اجباری، ناخواسته، روانی و اخاذی - تشویق می‌شود.

تسلیح استراتژیک: در تسلیح استراتژیک، گروه‌های افراطی از آب برای نابودی مناطق وسیع و جمعیت انبوه استفاده می‌کنند. کینگ در فصل دوم به شرح تسلیح استراتژیک داعش از آب می‌پردازد. او نشان می‌دهد که چگونه داعش از کنترل استراتژیک بر منابع آب، از جمله سد موصل، برای اعمال قدرت بر قلمرو، اقتصاد و حتی اخذ مالیات از آب سوءاستفاده کرد. کینگ به جنگ اوکراین نیز اشاره می‌کند؛ آن‌جا که در ۶ ژوئن ۲۰۲۳، سد کاخوفکا در اوکراین توسط روسیه منفجر شد تا علاوه بر کاهش توان جابه‌جایی نیروهای اوکراین، این کشور با محدودیت دسترسی به محصولات کشاورزی روبرو شود. با این انفجار علاوه بر تخلیه بخشی از ساکنان پایین دست این سد، فعالیت نیروگاه هسته‌ای زاپوریژیا با تهدید جدی روبرو شد.

تسلیح تاکتیکی: کینگ علاوه بر تسلیح استراتژیک، به تسلیح تاکتیکی از آب نیز اشاره می‌کند. به عقیده او گروه‌های افراطی خشونت طلب گاه از آب به عنوان سلاحی در میانه نبرد بهره‌برداری می‌کنند. برای مثال داعش در عراق برای توقف پیش‌روی نیروهای امنیتی، آب رودخانه‌ها در استان دیاله را از مسیر خود منحرف کرد. روسیه نیز با حمله موشکی به زیرساخت‌های غیرنظامی در کیف در اکتبر ۲۰۲۲ دسترسی ۴۰٪ از مردم اوکراین به آب و متعاقب آن ۲۷۰ هزار آپارتمان به برق را قطع کرد. این دست از اقدامات بیش از این که

استراتژیک باشند، به عنوان بخشی از تاکتیک در جنگ مورد استفاده قرار می‌گیرد.

تسلیم اجباری: علاوه بر تسلیم استراتژیک و تاکتیکی، در برخی موارد گروه‌های افراطی برای تأمین مشروعیت خود از آب به عنوان اهرم فشار و اقناع استفاده می‌کنند. برای مثال الشباب در سومالی با قطع آب شهرهای آزاد شده توسط دولت، سعی در اعمال قدرت و فرسایش اقتدار دولت مرکزی داشته‌اند.

تسلیم ناخواسته: تسلیم آب علاوه بر خسارت‌های عمدی و برنامه‌ریزی شده، با خسارت‌های ناخواسته محیط‌زیستی و انسانی همراه است. کینگ به عواقب ناخواسته تسلیم آب توسط الشباب در سومالی اشاره می‌کند. برای مثال الشباب با محدود کردن دسترسی سازمان‌های بشردوستانه به آب در مناطق دچار خشکسالی، باعث تشدید قحطی و مرگ بیش از ۲۵۰ هزار نفر شد. در نمونه‌ای دیگر، روسیه در حمله به اوکراین باعث تخریب گسترده جنگل‌ها، زمین‌های کشاورزی و پارک‌های ملی این کشور و خسارتی ۴۸ میلیارد یورویی به این کشور شده است.

تسلیم روانی (ترور روانی): تهدید به قطع دسترسی آب یا آلوده کرده عمدی منابع آب توسط گروه‌های افراطی به منظور ایجاد ترس در میان غیرنظامیان، شیوه دیگر تسلیم آب در میان گروه‌های افراطی خشونت‌طلب است. برای مثال سربازان روسیه در ماریوپل دسترسی آب را به عنوان بخشی از سازوکار محاصره شهر و اشغال آن انجام دادند.

تسلیم به منظور اخاذی یا تشویق: گاه تأمین آب به منظور پاداش دادن به رفتار جمعیت‌های تحت کنترل و تقویت مشروعیت تأمین‌کننده انجام می‌شود. مثلاً داعش در رقه (پایتخت خودخوانده خود در سوریه)، در ازای دسترسی به آب مالیات دریافت می‌کرد و از این منبع مالی برای اداره خلافت و خرید اسلحه بهره‌برداری می‌کرد.

کینگ با بررسی انواع تسلیم آب توسط داعش، بوکوحرام و الشباب به اهداف این گروه‌ها که شامل «اعمال فشار بر دولت‌ها و شهروندان»، «مجازات مخالفان»، «جذب نیرو و مشروعیت بخشی به خود»، «جنگ روانی و ایجاد ترس» است اشاره می‌کند. مطالعات کینگ نشان می‌دهد که داعش بیشتر از هر گروه افراطی دیگری از کنترل خود بر منابع آبی سوءاستفاده‌های ابزاری کرده است. به زعم نویسندگان، تنش‌های خاورمیانه صرفاً

ریشه در تنش های قومی و مذهبی نداشته و فراتر از عوامل بنیادینی بی عدالتی و بی ثباتی به کمبود آب و سوء مدیریت آن نیز مربوط می شود. داعش در عراق و سوریه، بوکوحرام در نیجریه و الشباب در سومالی، از تنش آبی برای جلب حمایت جوامع محلی، جذب اعضای جدید و بهره برداری از بی ثباتی موجود سوء استفاده کرده اند. کینگ این سوء استفاده را ذیل مفهوم چرخه آب. خشونت شرح می دهد.

چرخه آب. خشونت در خاورمیانه

مفهوم چرخه آب و خشونت به فعل و انفعالات مابین سیستم های انسانی و هیدرولوژیکی اشاره دارد. در این نگاه چرخه آب و درگیری، تسلسل داشته و تنش آبی به درگیری منجر می شود و درگیری نیز می تواند به نوبه خود تنش آبی را تشدید کند. در این چرخه، ابتدا تنش آبی به عنوان شروع کننده یک تنش یا تشدید کننده تنش عمل می کند. در ادامه طرف های درگیری از آب به عنوان سلاحی علیه یکدیگر بهره برداری می کنند. آن ها با آلوده کردن منابع آب، قطع دسترسی طرف مقابل به آب یا استفاده از زیرساخت های آبی (مانند سدها) برای کنترل قلمرو یا ایجاد وحشت تلاش می کنند پیروز نبرد و درگیری شوند. این چرخه توأمان بحران آبی و درگیری را تشدید می کند. به عبارتی ساده تر چرخه آب. درگیری صرفاً مسیری یک طرفه نیست، بلکه یک دینامیک پیچیده بین عوامل محیط زیستی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی است.

به باور کینگ چرخه آب. خشونت، با عوامل محیطی مانند افزایش دما، خشکسالی، بیابان زایی و حکمرانی ضعیف آب آغاز شده و باعث کاهش امنیت غذایی و قحطی می شود. در مرحله بعد جوامع انسانی در واکنش به کاهش امنیت غذایی در کنار مهاجرت، تاب آوری خود را از دست داده و در روندهای خشونت گرایی ادغام می شوند. در نتیجه شاهد تشدید شکاف های اجتماعی افراط گرایانه در خاورمیانه و شمال آفریقا هستیم. در چنین وضعیتی آب به ابزاری مهم در درگیری ها تبدیل می شود. کینگ در انتهای کتاب با تحلیل تطبیقی بین تسلیح آب در گروه های مختلف افراطی در خاورمیانه به این جمع بندی می رسد که این گروه ها با تمام تفاوت هایی که در روش تسلیح آب دارند در اهدافی چون کنترل، ترس و بقا

با یکدیگر شباهت دارند. این گروه‌ها به خوبی می‌دانند که آب در خاورمیانه به دلیل حیاتی بودن، عدم دسترسی آزاد و... بهترین سلاح برای پیروزی در تنش‌ها و درگیری‌ها است. در مقابل اگر رفتار سیاسی-امنیتی دولت‌های منطقه تغییر کند، امکان مدیریت آب و متعاقب آن مقابله با تسلیح آب از سوی گروه‌های افراطی وجود دارد. کینگ به حکومت‌های منطقه هشدار می‌دهد که مراقب تشدید بی‌آبی باشند؛ چرا که هر چه به وضعیت بحران بی‌آبی نزدیک‌تر شوند، اجرای سیاست‌های صحیح نیز دشوارتر می‌شود و بی‌ثباتی را تشدید می‌کند. تا جایی که دولت ملی کنترل مؤثر خود بر بخش‌هایی از قلمرو خود را از دست خواهد داد. به عبارتی، بحران آب تنها یک چالش زیست‌محیطی و اقلیمی نبوده و به واسطه سلاح‌سازی از آن به بحرانی سیاسی و اجتماعی تبدیل شده است.

تحولات دهه‌های اخیر در خاورمیانه مثل حمله هوایی عربستان به تأسیسات تصفیه آب یمن در سال ۲۰۱۴، حمله نیروهای ویژه آمریکا به سد طبقه در سوریه در سال ۲۰۱۷، حمله رژیم صهیونیستی به ۶۰ آب شیرین‌کن در غزه، بستن آب هیرمند به روی ایران توسط طالبان در سال ۱۴۰۲ و... نشان می‌دهد که فراتر از گروه‌های افراطی خشونت‌طلب، تسلیح آب سابقه طولانی‌تری داشته و دولت‌های متخاصم نیز از آن بهره‌برداری می‌کنند.

جمع‌بندی

کینگ در پایان، کتاب را با مجموعه‌ای از پیشنهاد‌های «عملی»، «اخلاقی» و «سیاست‌گذارانه» به پایان می‌رساند. او در بخش پیشنهاد‌های عملی به اهمیت آبیاری قطره‌ای و توجه به سیستم‌های ذخیره‌سازی آب اولویت بالاتری می‌دهد، که بیشتر فنی هستند. در بخش پیشنهاد‌های اخلاقی به «تضعیف مشروعیت دینی تسلیح آب در گفتمان اسلامی» اشاره می‌کند. به عقیده کینگ، حکومت‌ها و رسانه‌ها می‌توانند با آشکار کردن و افشای اینکه تسلیح آب در سنت اسلامی بدعت محسوب می‌شود، گروه‌های افراط‌گرا را از انجام این کار باز دارند. البته این دست از پیشنهادها بسیار خوش‌بینانه بوده و محل ایراد است. در نهایت در پیشنهاد‌های سیاست‌گذارانه، کینگ با اشاره به اهمیت «تدوین قوانین بین‌المللی علیه تسلیح منابع آبی»، «همکاری بین‌المللی برای حکمرانی پایدار بر منابع آب مشترک»

و «آینده‌پژوهی امنیتی برای مناطق پرریسک»، «تأسیس نهاد مستقل نظارتی با مشارکت جامعه مدنی برای بررسی پروژه‌ها و قراردادهای آبی»، «انجام ارزیابی‌های جامع در مورد اثرات زیست‌محیطی و اجتماعی پیش از تصویب هر پروژه» و «انتشار قراردادهای، هزینه‌ها و معیارهای انتخاب پیمان‌کاران به صورت روشن و عمومی» پیشنهادی واقع‌بینانه و عملی به سیاستگذار ارائه می‌کند.

دلالت‌های راهبردی کتاب

ایران نیز مانند سایر کشورهای خاورمیانه تحت تأثیر تغییرات اقلیمی و عوارض آب‌وهوایی قرار دارد. مطالعه کتاب کینگ به سیاستگذاران این فرصت را می‌دهد که علاوه بر آگاهی از روندهای مشابه، با سازوکارهای مقابله با چرخه آب-خشونت آشنا شوند. فارغ از این که در ایران گروه‌های افراط‌گرایی خشونت طلب به شکلی که کینگ در کتاب «سلاح‌سازی از آب» نام می‌برد، وجود ندارد اما با تسامح می‌توان انواع شش‌گانه تسلیح آب را در نزاع و تنش‌های بین استان‌ها، اقوام و بخش‌های مختلف کم و بیش دید. مهم‌تر از انواع تسلیح آب، مطالعات کینگ نشان می‌دهد که نوع حکمرانی نقش حیاتی در حل بحران‌های آبی و کاهش خشونت‌های مرتبط با آن دارد. بسیاری از بحران‌های آبی در واقع بحران حکمرانی هستند. این مسئله فراتر از مدیریت منابع آبی، شامل مدیریت صحیح در سیستم‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و اداری است. در نتیجه کینگ فهرستی از اقدامات را پیشنهاد می‌دهد از جمله:

- اصلاحات حکمرانی شامل سیاست‌ها و قوانینی که بر مصرف‌کنندگان آب، بازار، سلامت و محیط زیست اثر معنادار بگذارند.
- مدیریت یکپارچه منابع آبی که شامل برنامه‌ریزی جامع برای توسعه و مدیریت منابع آبی، پاسخگویی به نیازهای فعلی و آینده مصرف‌کنندگان می‌شود.
- مدیریت منطبق با شرایط محیطی، شامل ارائه راه‌کارهای منطبق با محیط و در عین حال سازگار با سیاست‌های آبی کشور.
- مشارکت ذی‌نفعان (از تصمیم‌گیری تا اجرا) در مدیریت یکپارچه منابع آبی. باید بپذیریم که این مشارکت اعتمادسازی را تسهیل می‌کند و منجر به ایجاد همکاری می‌شود.

- پیش‌بینی و مدیریت بحران‌های آبی در دوره‌های زمانی پیش‌رو (زمان‌بندی)
- سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها

در مجموع، حکمرانی مؤثر آب نه تنها به معنای داشتن قوانین و نهادها است، بلکه به معنای ایجاد سیستمی است که بتواند با چالش‌های پیچیده آب مقابله کند، همکاری بین ذینفعان را ترویج دهد و پتانسیل درگیری را کاهش دهد. لذا کینگ پیشنهاد می‌کند که وزارتخانه یا ساختاری واحد برای مدیریت آب و محیط‌زیست ایجاد شود که علاوه بر توانایی تصمیم‌گیری ملی، توان هماهنگی بین‌بخشی داشته باشد. وزارتخانه مد نظر با توجه به توانایی تصمیم‌گیری ملی و هماهنگی بین‌بخشی می‌تواند در سیاست‌گذاری آب برای بخش‌های صنعتی، کشاورزی و مصارف خانگی بازبینی انجام داده و الگوی مصرف فعلی را تغییر دهد.